

Molens uit een potje

Door Jaap Kerkhoven

■ J.M. Vis, Gezicht op de Zaan (aquarel). 1913

De nieuwe presentatie in pand Zandijk krijgt de naam 'Gegoede burgers, 1900'. Dat is meer dan een aanduiding. De burgerlijke beschaving met zijn gematigde idealen en deugden vierde zijn triomfen, maar de moderne samenleving kondigde zich aan, ook in de hoofden en harten van de mensen.¹ Na de aandacht die we eerder gaven aan Truus Vis-Duyvis als bewoner van het pand, is het nu de beurt aan haar echtgenoot Jan Marinus.

Jan Marinus Vis (1856-1918) begon temidden van oude bindingen in een plaatselijke gemeenschap. De woning aan de Lagedijk waar hij ter wereld kwam (nu ons museum pand), was de hele eeuw bewoond geweest door het koopmansgeslacht Vis. Al deze 'Vissen' werden in Zandijk geboren en dat was met de voorouders in de 17de en 18de eeuw ook het geval geweest. Hun maatschappelijke basis was onveranderlijk dezelfde. Alle eigenaars van het pand, één uitgezonderd, waren koopman en oliefabrikant. Het uiterlijke leven van Jan Marinus Vis past volkomen in de oude Zaanse verhoudingen. Koopman en oliefabrikant, bestuurder in de onderlinge brandverzekering van moleneigenaars, gemeenteraadslid, wethouder en lid van het ambestuur: deze functies hadden ook zijn voorouders generaties lang vervuld. Maar een nieuwe tijd diende zich aan met de vervanging van de industriemolens door grote stoomfabrieken met fluiten, rook en roet. Het aantal molens aan de Zaan liep terug van 326 in 1871 tot 63 in 1911. Van deze verdwijnende molens was het merendeel voor de olieproductie. De bevolking groeide, onder invloed van de expanderende industrie, van 29.000 in 1840 tot 47.000 in 1900 en nadien nog verder. In die tijd werden de sociaal-democraten vanuit het niet de belangrijkste factor in de lokale politiek.

Lak- en Export-mij

Aanpassing aan de moderne wereld moet voor Jan Marinus Vis van huis uit vanzelfsprekend zijn geweest. Zijn vader Jacob Pz. somde aan het eind van zijn leven de voornaamste geslachten aan de

Zaan op. Hij vermeldde daarbij twee families die recent rijk waren geworden met stoomfabrieken. Leden van diezelfde families konden in zijn jeugd amper een baaltje gort op krediet krijgen voor hun winkel of werkten als timmermans knecht. Voor hem als eigenaar van oliemolens gaf die ontwikkeling stof tot nadenken. Geen wonder dat hij zich op kantoor eens afvroeg of het nageslacht van zijn personeel niet "groot" zou worden en "het mijne, waarom 't niet gezegd, maar God beware hen er voor, een deel kleiner werd". Jan Marinus heeft de van vader geërfd Lak- en Export-mij met succes voortgezet. Hij nam de fabricage van vernissen vanaf 1895 intensief ter hand en moderniseerde de outillage: een oliefabriek produceerde in die tijd evenveel als dertig molens.

Zoutziederij

De expansieve geest van die tijd werd bij uitstek vertegenwoordigd door een broer van Jan Marinus. Omstreeks 1886 stond de woning aan de Lagedijk op naam van Jacob Pieter Vis (1858-1924). Deze begon er een zoutziederij, een activiteit die nooit eerder aan de Zaan was uitgeoefend. Hij was de eerste die het pandje in de schaduw zette van moderne bouwsels: een ketelhuis met stoomketels, een zoutbereidingsmachine, een droogmachine, schuren, loodsen en twee schoorstenen. In 1893 startte hij in Kralingen een nieuw bedrijf. Mettertijd drukte hij zijn stempel op een hele productieketen: hij vond zout in Nederlandse bodem en in de productie paste hij een nieuw bewerkingsprocédé toe dat in heel Europa werd overgenomen.

Toenemende verzakelijking

Enkele jaren na het vertrek van Jacob Pieter betrok het gezin Vis-Duyvis de woning. Dat Jan Marinus wegwilde van de bovenverdieping van het bedrijfspand verderop aan de Lagedijk, waar de sferen van personeel en gezin onontkoombaar door elkaar liepen, valt te begrijpen. De toenemende verzakelijking van de arbeidsverhoudingen in de Zaanstreek zal daarbij een rol hebben gespeeld. De welgestelden verhuisden naar eigen buurten en zorgden zo voor een scheiding tussen de verschillende sociale groepen. Hun nieuw gebouwde woningen waren van steen. Maar Vis verruilde een stenen voor een houten huis met alle ongemakken van dien. Mogelijk was geld daarbij een overweging, maar gevoelsmatig voelde hij zich ook tot het vertrouwde aangetrokken.

Het Gemeentearchief Zaanstad bezit een serie foto's die met zekerheid aan Vis zijn toe te schrijven. Onzichtbaar blijft de overgang van wind op stoom. Van de versnelling in het maatschappelijk leven wordt evenmin iets zichtbaar op door Vis gemaakte aquarellen, beschilderde borden, beschilderde gietertjes en tochtschermpjes voor waxinelichtjes. Dat werd ook allerm minst van hem verwacht. In 1916 maakte hij een gedicht bij een beschilderde bladwijzer:

't Is mirakel met Sint
Maar als hij begint
Nauw staat zijn penseel op een vodje,
Is 't verf of pastel
Gaat het langzaam of snel –
Maar een molentje komt er uit 't potje!

Daar zie je de Zaan
Daar de molentjes staan
En wolkjes, zoo zoetjes aan 't zweven.
Moet een schuitje er op
Met een wimpel in top?
Met liefde hoor!
Wacht dan maar even.

Andere verhoudingen

Soms lijkt het of de maatschappelijke veranderingen hem innerlijk onveranderd lieten. Bij de verkiezingen van 1913 richtte hij zich tot zijn liberale geestgenoten als tot de weldenkende minderheid. Opmerkelijker nog is wat hij in 1909 de ijverigen onder de schooljeugd in het vooruitzicht stelde: "want zoo wordt een elk in zijn stand / De vreugd van zijn huis, en een sieraad voor 't land!" De oude standen leken de tijd te trotseren - een rijmpje voor schoolkinderen laat de auteur wel wat vrijheid. Maar Vis kon in zijn directe omgeving ervaren dat de verhoudingen veranderd waren. Terwijl tot en met zijn eigen generatie het geslacht geworteld was in de Zaanstreek, stopte dat abrupt in de volgende generatie, geboren in de periode 1880-1913. Van 15 kleinkinderen van vader Jacob Pz. hadden er drie hun wieg in Zandijk, de overigen werden

geboren buiten de Zaanstreek. De Vissen verdwenen en de molens evenzeer. Voor een nieuwjaarskaart, vermoedelijk van na 1913, haalde hij een schets uit 1892 met acht molens tevoorschijn en gaf die de titel 'Verloren molenschoon'. Op de achterzijde schreef hij:

Niet goed is 't, hechten al te zeer
Wij aan de dingen van 't weleer,
Maar ouden vrienden, ouden groet,
Zendt 't Nieuwe Jaar hier in 't gemoet.

Inderdaad beperkte hij zich niet tot tafereeltjes "van 't weleer". Er zijn aquarellen waarop traditionele industriemolens aan de Zaan geflankeerd worden door fabriekspanden, een oliekokerij en schoorstenen. Ook zijn er afbeeldingen van het interieur van de moderne bedrijfsgebouwen, die dienden als reclamemateriaal.

Een groot deel van zijn gedichten heeft eenzelfde praktische oorsprong. Poëziealbums, bruiloften, Sinterklaas en Kerst zijn prominent aanwezig in een postume keuze uit zijn gedichten. De toonzetting is positief, zoals verwacht mag worden van iemand die midden in de gemeenschap staat. Er zijn ook huiselijke gedichten zonder zo'n feestelijke aanleiding. Over zijn jongste dochtertje schrijft hij in 1907:

Na 't maal ging ik vermoeid van 't werk wat rusten,
De korte najaarsdag had afgedaan.
Klein Annie was, als meer wel meegegaan
Blij lachend als haar adem 't kaarslicht bluschte.

■ Wandbord, geschilderd door J.M. Vis, 1890. Particuliere collectie

Herijking van het vertrouwde

Waren de veranderingen beperkt gebleven tot de industrialisatie van de Zaan, dan had Vis de sfeer waarin hij was opgegroeid kunnen vasthouden en was hij vermoedelijk geëindigd als een wat knorrig

¹ Th. Nipperdey, *Wie das Bürgertum die Moderne fand* (Berlin 1988); P.B.M. Blaas, 'De onzekere burgerij', in: id., *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000) 94-110.

■ Reclamemateriaal met fabriek Vis aan de Lagedijk (1908) en fabriekscomplex aan de overzijde van de Zaan (1909).

oud-liberaal. Maar een wending in de privé-sfeer dwong hem tot een grondiger herijking van het vertrouwde. In datzelfde jaar 1907 waarin peuter Annie hem zoveel plezier had gegeven, vertrok Vis na een echtelijk conflict voorgoed uit de woning aan de Lagedijk. In 1913 werd de scheiding uitgesproken en verhuisde zijn echtgenote met de dochters Borie en Annie naar Utrecht. Het gebeurde had alle gezinsleden diep geraakt. In 1913 schreef Jan Marinus:

Borie

Waar schuilt dat blanke ziertje van weleer
Dat niet dan vreugd' en lust en liefde kende, [...]
Nu dekt een sluier 't franke ziertje toe,
Nu zwijgt de mond die schuldeloos kon praten.

Vis zocht in die latere jaren als dichter heul bij beproefde formules: de wandelaar naar 't verre land, de Heer als herder, de reis volbracht. Hij bleef daarmee binnen strakke kaders, zoals van een constructief burger verwacht mocht worden. Die kaders zijn echter niet de meest gangbare. Een lang gedicht uit 1912 gaat over de verzoening tussen lichaam en ziel. De vrijzinnigheid van de thematiek is onmiskenbaar. Lichaam en ziel moeten verzoend worden omdat ze beiden schepingen zijn uit de goddelijke hand. Vis wordt hier geïnspireerd door de oude gedachte van een Bouwmeester van het Heelal. Dit kader stelde hem in staat persoonlijk leed tot uiting te brengen binnen die constructieve context die hem tot een tweede natuur was geworden. Zo gebruikte hij de sombere metafoor van het dolende schip in 'De reis volbracht' met daarin de regels:

"Die ster, die ééne, die me in 't leven lichtte, / die vaak verduisterd werd in wolk en mist / [...] / zij was 't waarnaar ik steeds het oog weer richtte".

Modern levensgevoel

Die laatste jaren woonde Jan Marinus 'op kamers' en daar hing hij wat uitspraken op. Twee zijn van

Hermann Hesse (geboren 1877). Eén van die citaten gaat over leed en teleurstelling, die er niet zijn om uit het lood te slaan maar om rijping en inzicht te brengen. De maning tot zelfbeheersing die uit dit piëtistisch getinte citaat spreekt, zal Vis hebben aangesproken, maar onmiskenbaar is er ook een inhoudelijk motief. Dat motief laat zich uitleggen door het citaat te combineren met enkele andere die in zijn kamer hingen, die over vriendschap en hartelijkheid gaan. De spreuken aan de wand wijzen dan in de richting van een modern levensgevoel: de constructie van een persoonlijke wereld waarin het individu een draaglijk bestaan kan leiden. Dat Vis inderdaad in deze richting zijn weg zocht, vindt bevestiging in zijn late gedichten:

"Het menselijk hart streeft zonder maat of peil / En zoekt de ziel die zijn ziel kan verklaren" (1911).

Hier heeft hij zich wel ver verwijderd van de tot trivialiteit neigende stichtelijkheid van eerdere gedichten.

Stellig heeft Vis, die aansluiting vond bij 18de eeuwse gedachten over Broederschap, de contouren van de 20ste eeuw minder grondig verkend dan de zoveel radicalere Hesse die net als hij opgroeide in overzichtelijke patriarchale verhoudingen, maar nadrukkelijker dan hij vervreemd raakte van samenleving en verwanten. Na de dood viel Vis in Zaandijk een openbare herdenking ten deel die veel belangstelling trok. Zeker is niettemin dat de oude bindingen hun vanzelfsprekendheid hadden verloren. Daarbij past dat in 1913 het ouderlijk huis overging op een andere familie.